

СВРЗНИКОТ ДА ВО МАКЕДОНСКИТЕ ЦРКВНОСЛОВЕНСКИ ТЕКСТОВИ ВО СПОРЕДБА СО ДРУГИТЕ ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ РЕДАКЦИИ НА ЦРКВНОСЛОВЕНСКИОТ

Александра ЃУРКОВА (Скопје)

Во статијата се обработува употребата на **да** во македонските црковнословенски ракописи како партикула и како сврзник. Во споредба со хрватскоглаголските и старосрпските ракописи може да се констатира паралелизам во употребата на **да** со финално, комплетивно, адјунктивно, последично и оптаивно значење. Во врска со развитокот на **да** како хипотаксички сврзник треба да се има предвид почетната позиција на **да** во зависната реченица и контактната позиција со воведувачкиот предикат, а како важни механизми во историскиот развиток се издвојуваат реанализата, генерализацијата и синтаксичката синонимија. Постапната замена на инфинитивот со да+презент во црковнословенскиот е значаен процес во развитокот на сврзникот **да**, за што како важен фактор се идентификува латинскиот јазик. На современ план, разликите меѓу западните и источните јужнословенски јазици се состојат во тоа што во западните јужнословенски јазици **да** се генерализирало во изразувањето на фактивност и на експектативност, а процесот сосема се развил само во српскиот, хрватскиот и словенечкиот. Во македонскиот и бугарскиот, јазици кои се дел од Балканскиот јазичен сојуз, се случило извесно диференцирање на семантичко ниво меѓу граматичките средства односно сврзниците за финални реченици (**да**, *hína/ná*; за **да**, *diá ná/ yíá ná*), кои семантички се сврзуваат со експектативноста, и за комплетивните реченици (**дека**, **оти**, **че**, *pōs, oti*), сврзници кои се употребуваат за фактивни дејства.

Клучни зборови: црковнословенски, македонска историска синтакса, партикула и сврзник **да**, сврзник **за да**, хипотакса.

1. УВОД

Предмет на интерес во оваа статија претставува развитокот на сврзникот **да** во црковнословенскиот јазик од македонска редакција. За употребата на **да** од историски аспект го користиме ексцерпираниот

материјал од македонските црковнословенски ракописи што го претставуваат корпусот за Речникот на црковнословенскиот јазик од македонска редакција што се работи во Институтот за македонски јазик. Преку ракописите е опфатен периодот од XII до XVI век. Употребата и развитокот на хипотаксичкиот сврзник *да* во македонскиот јазик е ставен и во перспектива на неговиот развиток во другите јужнословенски јазици, односно повлекуваме паралели со развитокот на *да* во хрватско-глаголските текстови (MIHALJEVIĆ 2003) и во старосрпските текстови (ГРКОВИЋ-МЕЈЦОР 2004). Со споредбениот пристап имаме за цел да ги утврдиме сличностите и разликите во функцијата на сврзникот *да* и неговиот развиток во современите јазици.

За развитокот на хипотаксичкиот сврзник *да* како важни фактори се издвојуваат: потеклото на општословенското *da* и неговата семантика, и содејството на балканските јазици во историски контекст. За етимологијата на *da* има неколку толкувања. Според Етимолошкиот речник на старословенскиот (ESJS 1990) и Етимолошкиот речник на словенските јазици (ЭССЯ 1974) *da* произлегува од ИЕ прономинално **do-* (**to-*), lat. arch. *dō-nicum*, *dō-nique*, *denique*; грч. part. *-δε*, *δη* кај Вондрак (VONDRAK 1928: 515). Грковиќ-Мејдор, земајќи го предвид Бикс (BEEKES 1995, Cf. ГРКОВИЋ-МЕЈЦОР 2004: 185), упатува на можноста дека се работи за аблативна форма **d/(t)od*, од што произлегува инваријантноста во семантиката на оваа партикула којашто ја опфаќа сферата на експектативност. Тоа значи дека *da* се сврзува со темпорална последователност на дејството од една страна (што упатува на неговата адјунктивна употреба), а од друга страна – се отвора можноста за развиток на модалност кај партикулата *da* (оттаму нејзиното оптативно значење), со оглед на семантичката поврзаност на идноста со модалниот модус. Миклошич (MIKLOSISCH 1875) во споредбената граматика на словенските јазици, исто така, ја изнесува претпоставката за прономинално потекло на *da*, односно дека се работи за ИЕ корен **do-*, најверојатно адвербијализиран инструментал еднина **dō*. Од друга страна, Голомб (GOŁĄB 1964: 28) смета дека *da* е хомоним, односно дека модалната партикула е по потекло од прасловенската форма за 2 и 3 лице императив на глаголот *dati* (**dadjь*), додека паратаксичкиот сврзник потекнува од адвербијализиран инструментал еднина на

заменката *do-. Според различните изнесени етимолошки толкувања во литературата може да се види дека прашањето за етимологијата на *da* не е решено. Оттаму, во оваа статија не се занимаваме со етимолошките аспекти на *da*, туку фокусот го насочуваме на синтаксичките функции на сврзникот **да** во македонските црковнословенски ракописи и неговиот развој во современиот македонски јазик.

2. ДА ВО МАКЕДОНСКИТЕ ЦРКОВНОСЛОВЕНСКИ РАКОПИСИ

За развојот на сврзникот **да** во македонскиот јазик од историска перспектива предвид треба да се имаат неколку морфолошко-синтаксички специфики на балканските јазици. Прво, неговиот развој е директно сврзан со губењето на инфинитивот, и второ – сврзникот **да** е поврзан со дистинкцијата во начинот на поврзување на финалните реченици од една страна, и на комплетивните реченици, од друга страна, во јужнословенските и во балканските јазици. Поспецифично во оваа статија се задржуваме на диференцирањето на **да** како сврзник во комплетивни реченици и, секако, во финални реченици.

За употребата на **да** во македонските црковнословенски ракописи прво се осврнуваме кон неговите различни значења и функции. Притоа, паралелно ги наведуваме грчките еквиваленти (каде што ги има) заради споредба во значењата и функциите на грчките соодветници.

2.1. Комплетивно **да**: во македонските црковнословенски ракописи може да се проследи употребата на сврзникот **да** во комплетивни реченици, и тоа со индикатив и со кондиционал во објектни, субјектни и атрибутивни реченици; регистрирани се и примерите со негација.

(1) а. три кратзи господоу помолихъ са да штстѣпит шт мене· – παρεκάλεσα, ἵνα ἀποστῆ ἀπ' ἐμοῦ 2С12,8 Ohr

б. хошѣ да идеши въ нѣроуѣсѣлѣиѣмъ и да оубѣси аще въ истинѣ сѣтъ 315r7,8Stan

с. што повелѣваеши да сѣтворим отроуѣтѣ егда родит се· – τί ὀρίζεις νὰ κάμω τὸ παιδί 231v6Krn

д. и поуто ради заповѣда имъ да не рекоут ништо· – καὶ διατὶ τοῦς παρήγγειλε νὰ μὴν εἰποῦν τίποτες· 144v7Krn

e. не помко̀ли са ω немь къ г̀осподо̀у да би съхранень былъ ωт сѣти
διαβολα 108r24Les

f. ωтнелиже възскрсы х̀ρισто̀с лазара сзгласише се юуден да ουβιουτѣ
εγο· – ὲσυμφώνησαν οί Ιουδαῖοι νὰ τὸν φονεύσουv 71r16Krn

g. дасѣтѣ вогъ адамѣ да възделѣте доброε и да лювити влκωгоε – νὰ
ὀρέγεται τὸ καλὸν νὰ ἀγαπᾶ τὸ ἀγαθὸν 12v10Krn

h. влюди са, да тебе не нахънѣ лжκавин глκωголати въ сѣбѣ – βλέπε
μή σε διδάξη ὁ πονηρὸς λέγειv ἐν ἑαυτῷ 251r2Les

(2) a. подκωбаѣте да принидѣтѣ цѣсарь зде 137v12Stan

b. ꙗко ουηѣε κєсѣтѣ да едины члκωвѣкь ουμреть за люди, а не весь ꙗзыкь
κωшь погыбнеть· – συμφέρει ὑμῖν ἵνα εἰς ἄνθρωπος ἀποθάνη J11,50Krat

c. εсѣтѣ ωбываи да мирѣтѣ и да иматѣ миръ сз възсѣм мирѣ· – εἴστε
συνειθισμένοι νὰ εἰρηνεύετε, καὶ νὰ ἔχετε ἀγάπην μὲ ὅλοντὸν κόσμον-
181r1Krn

d. ѿ науела εсѣтѣ δзаконено да имамы покореніε цκωрем нашим –
εἶναι νομοθετημένον νὰ ἔχωμεν ὑπαγὴν 15v23Krn

(3) a. вса заповѣдз имамъ ωт него да любан вогъа възлюбитѣ вратъа
своего· – τὴν ἐντολὴν ἔχομεν ἀπ' αὐτοῦ, ἵνα ὁ ἀγαπῶν τὸν θεὸν ἀγαπᾶ
1J4,21Hlud

b. цκωрь же фока ꙗкоже цκωрь иже бѣ тогда константина градκω по-
сла повелѣніε въз всаκωм мѣстѣ да сзверѣт се възси воинны ради помощи
х̀рѣстїанωм· – Φωκᾶς... ἔστειλεv ὀρισμοὺς εἰς πάντα τόπον νὰ συναχθοῦν
ὄλοι οἱ στρατιῶται 192r21Krn

2.2. Исказно да покрај *verba dicendi*

(4) a. ρѣци да камениε се хлѣвзи вждκωтѣ – εἰπέ ἵνα οἱ λίθοι οὗτοι
ἄρτι γέγονται Mt4,3 Krat

b. ρѣци ουβο ει да ми поможетѣ εἰπὸν οῦν αὐτῇ ἵνα μου συναντιλάβηται
L10,40 Krat

c. κωρηѣ глκωголет да вьы хотѣль быти ραζлѣченъ ωт х̀ρισѣа – τῶρα
λέγει νὰ ἤθελα εμαὶ χωρισμένος ἀπὸ τὸν Χριστὸν 210r26Krn

2.3. Финално да

(5) a. приди да нзи спκωєши· – ἐλθέ εἰς τὸ σῶσαι ἡμᾶς Ps79,3 Bon

b. даждз ми ρεѣче γлκωвѣкь цκωκве да в на привѣгаж ἵνα ἐναὐτῇ

καταφεύγω comPs30,3Bon

с. потъщи са и вскрсни да и азъ о҃зроу твоѣ из мрзтеихъ тридневноѣ
вскрсение• – ὅπως ἴδω καγῶ σου τὴν ἐκ νεκρῶν τριήμερον ἔξανάστασιν
160/3-8Zag

d. людие жидовзстии не дашъ вогроу славѣ• да ихъ би избавилъ ѿ беза-
кониѣ ихъ• – ἐξιλιάσασθαι αὐτοὺς comPs48,8 Bon

e. ни зраще же сзвора бесловеснаго живота не покаашъ сѣ, да бишъ
спаксени были – οὐ κατενύγησαν εἰς τὸ σωθῆναι 126v5Les

f. ωσλѣпи ωчи ихъ и ωкамениль есть срѣдѣца ихъ• да не видать ωчимам
разоумѣать срѣдѣцѣмъ – ἴνα μὴ ἴδωσιν J12,40 Rad

g. далече сътворите ωт себе завистъ, да не съ диаволомъ ωсѣждени
бѣдете – ἴνα μὴ σὺν τῷ διαβόλῳ κατακριθῆτε 169r5Les

h. бѣди срѣце мое непороуно въ ωправданиихъ твоихъ да не са
постыждѣ – ὅπως ἂν μὴ αἰσχυνθῶ Ps118,80 Bon Pog Dčn (може двојно да
се толкува: како оптативна партикула, или како хипотаксички сврзник)

Во македонските ракописи се среќаваат и примери со сврзувачките
состави: *da ne kogda*, *da ne kako* (овие реченици се семантички
истоветни со речениците со *eda kogda*, *eda kako*, грчки *mēpote*).

(6) просвѣти оуи мои, да не ко҃гда о҃снѣ въ смрть• – Φῶτισον τοὺς
ὀφθαλμοὺς μου, μήποτε ὑπνώσω εἰς θάνατον 223r13Les

Со корелативите *sego radi*, *togo radi* во главната реченица:

(7) а. того ради и дѣвы прзвѣе благовѣсти се да познаеть кого хоц
еть родити – νὰ ἤξεύρη, τίνα μέλλει νὰ γεννήσῃ 4v19Krn

б. сего ради ωтверзете дѣшевниѣ тѣлеснѣ оуи, јако да прѣимете
извѣстнѣе е҃же хоцѣ рѣши – ἴνα καταλάβετε κατὰ ἀκρίβειαν 223v23Krn

с. дѣвыѣ рекоше имени радѣи христовѣ• јако да того радѣи моуимы
воудемъ и спаксем се 23r1Stan

Сврзувачкиот состав *jako da* е добро документиран во македонските
црковнословенски ракописи и тој се употребува паралелно со
финалното *da*.

(8) а. прибѣгохъ къ тебѣ јако да не съзыждеши въ мнѣ покаание
132r1Rdm (molitva kathXVI)

б. исповѣдан ѣюдеса е҃го• јако да испльниши благодѣти и видѣши в

καὶ τοῖς μετέπειτα διηγῆσθε comPs47,14 Bon

d. да не тзѹиѡ ѡблежитѡ еѡ нѡ да и свазаемѡ бѡдетѡ клатѡѡ – ἵνα μὴ μόνον περὶκεται αὐτὴν, ἀλλὰ ἵνα καὶ σφίγγηται comPs108,19 Bon

e. да сѡнѡ не иматѡ камо подѡклонити главы – ὁ δέ υἱὸς οὐκ ἔχει comPs38,13 Pog, Bon a

2.6. *Да* поврзува хипотаксички сложени реченици

(12) a. да аще ѡбѡщает са брат ѡлжѹити са мѡста то ненавидѹть его врагѡ – καὶ ἐὰν συγκατατιθῆται ὁ ἀδελφὸς 42v7Les

b. да ѡкоже и самѡ многѹхъ ради щедротѡ послѡди же на крстѡ распат са – ἵνα ὡспер αὐτὸς διὰ πολλῶν παθῶν 40v18Les

c. прѡбѡиваете в немѡ да егда ѡвити са имамѡ дрѡзновениемѡ и не посрамимѡ са ѡ него

– ἵνα ἐὰν φανερωθῆ σχῶμεν παρρησίαν 1J2,28 Karp

d. ѹловѡка не имамѡ да негда вѡзмѡтит са вода вѡбрьжет ма вѡ кѡпѡлѡ – ἄνθρωπον οὐκ ἔχω ἵνα ὅταν тαραχθῆ τὸ ὕδωρ, βάλη με 180r5Zag

2.7. Императивно и оптативно **да**

2.7.1. *Да* со индикативни форми, императивна форма во 3 лице (гранични примери односно јукстапозиција).

(13) a. рече да призовѡтъ емоѹ рабы -εἶπεν φωνηθῆναι αὐτῶ τοῦς δούλους L19,15 Dobr

b. прѡрѡкѡкѡ молитѡ вѡгѡ да подвижитѡ са земнаѡ живнѡ страхомѡ – σαλευθῆτω ἡ γηικη πολιτεῖα comPs98,1 Bon

c. и рече вѡгѡ да бѡдетѡ свѡтѡ и вѡсѡтѡ свѡтѡ – εἶπεν ὁ θεὸς Γενηθῆτω φῶς Gn1,3 Grig

d. да не пакѡ вѡ сѡтѡ диѡвола вѡпадетѡ ѹловѡкѡ вѡда – ἵνα μὴ пάλιν εἰς τὴν παγίδα τοῦ διαβόλου ἐπιπίπτη comPs24,15 Bon

2.7.2. *Да* со 2 лице

e. рече ѡ да идѡши к немѡу днес – εἶπεν τί ὅτι су παεῦη 4Rg4,23 Hlud, Grig ѡко

f. врагѡ тѡиѡхъ ради да раздрѡвшиши врага и мѡстника – ἐνεκα τῶν ἐχθρῶν σου, τοῦ καταλῦσαι ἐχθρὸν Ps8,2 Bon

g. тѡи во вѡтрѡи морѡу прѡдастѡ да даси и вѡ водаѡхъ дѡланиѡ – ἵνα

δῶς καὶ ἐν τοῖς ὕδασιν ἐργασίαν comPs88,13 Bon

2.7.3. *Да* со 1. лице

h. да не вѣ тажде вѣпадѣ и азъ зла рече на вѣожихъ житии – ἵνα μὴ τοῖς αὐτοῖς περιπέσω comPs118,119 Bon

i. да славимъ та на дѣлание каже и всего мира 131r5Rdm (molitva kathXV)

j. аще с нимъ ѡмрѣхомъ с нимъ да ѡживемъ – συζήσομεν 2T2,11 Str (*да* во аподоза)

2. 8. *Да* воведува прашални реченици (адхортативно *да*)

(14) а. да кто стрѣпитъ ярости твоѣ вѣда оубо множество щедротъ твоихъ 111r21Dčn (molitva kathXIV)

б. ѡнь же рече къ дѣщеремъ своимъ да гдѣ естъ – καὶ ποῦ ἐστὶ Ex2,20 Orb, Grig om.

с. да како ми слишахомъ ѣзикомъ своимъ въ нѣже родихомъ се – καὶ πῶς ἡμεῖς ἀκούομεν A2,8 Verk

d. да ѡемоу ти съмъ азъ Tikv¹

2.9. *Да* со номинална реченица

(15) тзѣиѣ да не свобода ваша· вѣ винѣ плзти· нѣ лѣубовиѣ слоужите дроугъ дроугу – μόνον μὴ τὴν ἐλευθερίαν εἰς ἀφορμὴν τῆ σαρκί G5,13 Slep

Кога ја земаме предвид функцијата на *да* во хрватскоглаголските и во старосрпските ракописи во однос на *да* во македонските средновековни ракописи, може да се види дека во хрватскоглаголските ракописи се издвојува адверсативно *да* (MIHALJEVIĆ 2003: 20-21), а од споредбата на примери со соодветните библиски места (J1,13; Mc14,36) во македонските ракописи се констатира употреба на адверсативни сврзници. Покрај ова, во хрватскоглаголските ракописи се употребува и каузално *да* (MIHALJEVIĆ 2003: 22), и тоа самостојно или во сврзувачките состави: *da ere, zač da*, во ракописи од XIV век, а особено во зборници

¹ Cf. пример од Српската Александрида: да что под(о)баетъ намъ сътворити 111/5-6 (ГРКОВИЋ-МЕЈЦОР 2004: 191).

од XV и XVI век. Во македонските ракописи не се регистрира *da* со каузално значење. Во старосрпските и хрватскоглаголските ракописи се регистрира употреба на емфатичко *da* со императивни форми, за што во македонските црковнословенски ракописи не најдовме примери. Покрај овие разлики, може да се констатира паралелизам во употребата на *da* со финално, комплетивно, адјунктивно, последично и оптативно значење во македонските, хрватскоглаголските и старосрпските ракописи.

Во македонските црковнословенски ракописи како покарактеристични се јавуваат сврзувачките состави *zane da* и *radi da* со финално значење и тоа во Крнинскиот дамаскин од XVI век. Ваквото дополнување на *da* во финално значење има паралела во грчкиот (*diá ná*) и во примери од бугарските дамаскини од XVII и XVIII век. Според примерите кај Мирчев (МИРЧЕВ 1978: 264) сврзувачкиот состав се среќава во формата **зан да**, **зам да**: -тои доиде замъ да убогати нас (Копривштенски дамаскин). Наспрема ова, Мирчев одбележува дека сврзувачкиот состав *radi da* е слабо документиран во бугарските зборници. Овој процес всушност, сведочи за оваа посебна специфичност во балканските јазици, и соодветно на тоа е карактеристична за јазиците во источно-јужнословенската група, односно за македонскиот и во бугарскиот во кои се употребува **за да** како финален сврзник. И кај Конески (КОНЕСКИ 1967: 122) е одбележана оваа специфичност на балканските јазици – потребата за уточнување или дополнување на финалната функција на **да**, а за таа цел во црковнословенскиот е употребен предлогот *zane*, грчки – *diá* (*γιά*) којшто во сврзувачкиот состав постепено го губи своето првобитно значење. Во бугарскиот сврзникот **за да** е покарактеристичен за книжевниот јазик (ПОПОВ 1998: 375), додека **да** е поприсутен во народниот и разговорниот јазик. За македонскиот може да се оцени дека не се случува диференцијација од ваков тип, односно сврзниците **за да** и **да** се присутни подеднакво во разговорниот и во книжевниот јазик.

Кога се прави споредба во однос на хрватскоглаголските ракописи, забележливо е дека во функција на комплетивен сврзник, во некои примери каде што стои сврзникот *da*, во македонските црковнословенски ракописи е употребен сврзникот *jako*. Во споредбата се служиме

со примери од хрватскоглаголските ракописи кај Михаљевиќ (MIHALJEVIĆ 2003: 18-19).

(16) а. рекоѡъ вамъ ѡако азъ есмь J18,8 Rad // rēh v(a)m **da** ē esam⁷ CPag 261r

б. или мниши ѡако не могу ꙗзыкъ оумолити ѡтъца моего Mt26,53 Rad // Ili mniši **da** ne mogu um(o)liti o(t)ca moego MNov 76a

с. пауаѡъ ротити са и клати, ѡако не вѣмъ ѡловѣѡка Mt26,74 Mkd // роѡе otricati se i kleti **da** ne znah⁷ ѡ(lovê)ѡка CPag 242v – во овој пример *jako* односно *da* се во функција на деиктички средства за воведување директен говор.

Мусиќ (MUSIĆ 1900: 65) во анализата на овие реченици во хрватскиот јазик го застапува ставот дека речениците со *da* покрај *verba dicendi*, кои ги нарекува декларативни, настанале од копулативни реченици со *da* односно со јукстапозиција.

Ваквите примери укажуваат на функционалната генерализација во развитокот и употребата на *da* во хрватскиот и српскиот во комплетивни и во финални реченици, наспрема македонскиот и бугарскиот каде што во финалните реченици се употребува почесто **за да** (конкурентно на финалното **да**) од една страна, а од друга – семантички се генерализира **дека** во македонскиот односно *че* во бугарскиот за фактивност, додека употребата на **да** се задржува во сферата на експектаивност и потенцијалност.

Во врска со бугарскиот, Грицкат (ГРИЦКАТ 1975: 170) во анализата на сврзниците **да** и **че** покрај глаголи на перцепција во комплетивни реченици констатира дека сврзникот **да** продира во сферата на употреба на *че* подлабоко отколку што би се очекувало, односно дека и во реченици во кои дејството е прикажано како реално се појавува реченица со **да**, како на пример: виждам **да** вѣрвѡят војници; усещам **да** ме боли рѡката.² Всушност, глаголите на перцепција ја потенцираат процесуалноста на дејството. Во српскиот и во хрватскиот во вакви реченици најчесто се употребува *како*, но и **да**, додека во македонскиот е можна употребата на **дека** и на **како**, но не и на **да**.

² Примери од ГЕНАДИЕВА-МУТАФЧИЕВА 1970. Cf. ГРИЦКАТ 1975: 170.

3. ДА И ЗАМЕНАТА НА ИНФИНИТИВОТ

Кога станува збор за развитокот на **да** како хипотаксички сврзник прво треба да го ја имаме предвид неговата поврзаност со заменувањето на инфинитивот со да+личноглаголска форма. Во старословенскиот, како што е одбележано во литературата (JOSEPH 1983: 102; VEČERKA 1993: 76), инфинитивот најчесто стои во функција на објект покрај глаголи со кои се изразува можност, волја, молба за извршување на дејството, и во изрази на финалност или како дополнување на придавките. Понатаму, инфинитивот се среќава во функција на субјект покрај *verba dicendi* што ја опфаќаат семантиката на молба, заповед, забрана и сл. Употребата на инфинитивот во старословенскиот е присутна паралелно со неговата замена – да+презентска глаголска форма, којашто најчесто стоела во финално значење, а оттаму започнува да се заменува и покрај глаголи со значење *бара, моли, сака*. Од семантички аспект инфинитивот како скаменета дативна форма се јавува како дополнување со значење на експектативност, а во зависност од управувачкиот глагол инфинитивот може да се насочи кон финалната или резултативната семантика. Со оглед на ова, Грковиќ-Мејџор (ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР 2004: 198) посочува дека инфинитивот и да+презент претставуваат површински експоненти на една иста длабинска структура. Бубеник (BUBENIK 2001: 110–115) во своите истражувања на синтаксичките промени споредбено во средновековниот грчки и јужнословенските јазици, како почетен стадиум во заменувањето на нефинитните форми го идентификува губењето на супинот во црковнословенскиот, што пак придонело за прифаќање на инфинитивот како општа нефинитна форма којашто понатаму се заменува со **да** + презент. Семантички инфинитивот се сврзува со глаголи што означуваат волја и можност, додека супинот се ограничува на глаголи на движење, означувајќи ја на тој начин намерата односно целта. Според наведеното, може да се заклучи дека од семантичко-синтаксички аспект јасно се протега паралелата меѓу инфинитивот и неговата замена со *hina* + конјунктив во новозаветниот грчки, *ná* + субјунктив во новогрчки, односно да + презент во старословенскиот и црковнословенскиот и на современ план во македонскиот, бугарскиот и српскиот. Во граматиката »Hrvatski crkvenoslavenski jezik« (GADŽIJEVA; KOVAČEVIĆ; MIHALJEVIĆ; POŽAR; REINHART;

ŠIMIĆ; VINCE 2014: 359) замената на инфинитивот во грчкиот и (старо) црковнословенскиот со зависна реченица со да се интерпретира како латинско влијание, а земени се предвид хрватскоглаголски примери од типот: posla rabi svoje *da* primuť plodi ego MРоџ 34a // приџати плоды его Маг, Мkd; λαβεῖν τοὺς καρποὺς αὐτοῦ; ut acciperent fructus eius Mt21,34.

Улогата на латинскиот јазик и неговото влијание врз црковнословенскиот јазик од јужнословенските редакции во преводите на библиските текстови е една посебна истражувачка тема, исто толку важна како и влијанието на балканскиот латински врз појавата на извесен број балканизми.

4. РАЗВИТОКОТ НА ХИПОТАКСИЧКОТО ДА

Во анализата на развитокот на *da* како хипотаксички сврзник како релевантни треба да се разгледаат примерите во коишто *da* воведува оптаивна реченица, и тоа покрај *verba dicendi* и воведни глаголи со значење *бара, моли, заповеда, забранува* и сл., како во примерите: –и речуџе вогуџ да бџдетџ свџтџ и вџсџтџ свџтџ – εἶπεν ὁ θεὸς Γενηθήτω φῶς Gn1,3 Grig; помолиџџ са да џстџпит џ мене – παρεκάλεσα ἵνα ἀποστῆ 2C12,8 Ohr.

Наведените примери се третираат како гранични односно во ваква позиција не може секогаш точно да се одреди функцијата на *da*, како што посочува Вечерка (VEČERKA 1993: 79). Имено, *da* може да се третира како граматички формант за конституирање глаголска форма како што се перифрастичните императивни форми, или како партикула што служи како граматички сигнал за субординација релативно на воведувачкиот глагол и ја определува семантичката специфика на реченицата како целина. Премиот од граматички формант кон сврзник се одвива постапно, а како индикатор за тенденцијата на *da* да се поврзува како сврзник покрај предикат во индикатив Вечерка (VEČERKA 1993: 80) ја посочува неговата почетна позиција и истовремено контактната позиција со предикатот од главната реченица. Сепак, како важна појдовна точка во интерпретацијата дали се работи за перифрастична императивна форма или за сврзник за некои од примерите може да биде грчкиот текст, кога станува збор за наведените

примери од македонските црковнословенски ракописи. Употребата на *da* пак, покрај кондиционал се смета за позиција во која *da* недвојбено има функција на сврзник.

За развитокот на *da* како хипотаксички сврзник кај Грковиќ-Мејџор (ГРКОВИЌ-МЕЈЏОР 2004: 198–199) како важни механизми во развитокот на синтаксичката структура се посочени: реанализата и генерализацијата, а се тргнува од јукстапозицијата на две реченици од кои едната е оптативна. Преку реанализа во текот на подолг период се оформиле објектните реченици во кои *da* претставува граматичко средство, а потоа со генерализација *da* се проширува на други видови реченици во кои воведувачкиот глагол семантички не означува експектативност. Кај финалните реченици реанализата се случила кај глаголите на движење, а потоа се сврзала и со другите глаголи.

Кога станува збор за експликацијата во историската синтакса Бирнбаум (BIRNBAUM 1984: 29) со особено внимание го потенцира процесот на постапност во промената на површинското синтаксичко ниво. Бирнбаум истакнува дека иновацијата се случува во текот на извесен временски период и се рефлектира преку синтаксичка синонимија во историјата на јазикот односно преку паралелно постоење и употреба на функционално идентични и/или заемно замениви јазични средства. Во извесен следен стадиум битен механизам во синтаксичката промена претставува супституцијата (замената). Во случајот со *да*, значајна улога има паралелното постоење и употреба на инфинитивот и на *da*+презент во старословенскиот што како процес се проследува во старословенските ракописи (МИНЧЕВА 1985), а преку црковнословенските ракописи може да се проследи појавата и употребата на семантички истоветни конструкции за изразување на финалност, и тоа во период од неколку векови. Несомнено, овие податоци упатуваат на постапноста на овој процес во црковнословенскиот, а прашањата за конкретниот однос меѓу конкурентните јазични средства ги оставаме за посебно истражување.

5. ДА ВО СОВРЕМЕНИТЕ ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ЈАЗИЦИ

Развитокот на *да* од современ аспект покажува дека влијанието на балканската јазична средина се огледува преку механизми-

те на дополнување на сврзникот *da* со *jako* (карактеристично за хрватскоглаголските, старосрпските и македонските ракописи), *kako* (во старосрпските ракописи), и со предлозите *zane, radi* (во македонските и во бугарските дамаскини). Разликите, како што е евидентно, меѓу западните и источните јужнословенски јазици се состојат во тоа што во западните јужнословенски јазици *da* се генерализирало во изразувањето на фактивност и на експектативност, и како што одбележува Грицкат (ГРИЦКАТ 1975: 174) процесот со-сема се развил само во »српско-хрватскиот и словенечкиот«. Во врска со ова за важно влијание во балкански контекст се смета романското влијание и појавата на исказно *ut* уште во класичниот латински, што се поврзува со објектното *да* во Брижинските споменици. Од друга страна, во македонскиот и бугарскиот коишто во историски контекст се наоѓале во контакт со грчкиот (преку преводните ракописи, но и на ниво на народниот јазик) се случило извесно диференцирање на семантичко ниво меѓу граматичките средства односно сврзниците за финални реченици (*да, hina/ná; за да, diá ná/ yía ná*) и за комплетивни реченици (*дека, оти, че, pōs, oti*). Се работи всушност, за карактеристика на Балканскиот јазичен сојуз, за што како паралели треба да се имаат предвид и: романски и аромански *să/s[i] – casă/s[i]*, албански *te – që të*. Во врска со употребата на *да* со кондиционал, евидентно е дека се употребува во финално значење во јужнословенските редакции на црковнословенскиот, а од современите јужнословенски јазици, во македонскиот покрај *да* не може да стои можниот начин, додека конструкцијата *да+потенцијал*, како што наведува Грицкат (ГРИЦКАТ 1975: 116) е сè уште присутна во книжевниот јазик, но на местата каде што инфинитивното дополнување нема финално значење *да+потенцијал* не се употребува во книжевниот јазик или ако ја има, тоа се припишува на секундарно ширење на конструкцијата.

Во контекст на диференцијацијата на финалните и комплетивните сврзници, се осврнуваме кон извесни специфичности во современиот македонски. Во народниот јазик познати се примери од типот: –му казал брат му **за да** му ги пасе овците, коишто семантички содржат индиректен говор и се интерпретираат со: –му казал брат му да му ги пасе овците. Примери со **за да** коишто може да се толкуваат како финални или

комплетивни реченици има и во современиот македонски, на пример: –Добро е кога човек ќе смогне сили **за да** направи насмевка (МИНОВА-ЃУРКОВА 1997: 348). Ова укажува на семантичките аспекти во употребата на сврзникот **за да** и претставува процес којшто бара проучување во современиот македонски јазик. Во овие рамки попатно укажуваме и на три групи реченици со **за да** кои не се финални: 1. Составни реченици со **за да**, во коишто поврзувањето се прави на временски план или дејствата се претставени со извесна причинско-последична врска, на пример:³ (17) Човек може да ги гледа како се појавуваат од една страна **за да** се загубат во друг правец. 2. Сопоставувачки реченици со **за да**, на пример: (18) Овој дел му припаѓа на царот, *за* после, во двата последни стиха **да** се издвои шутот со својот ироничен коментар. 3. Последични реченици со **за да**, на пример: (19) а. Доволно си зрел **за да** сфатиш дека нема семејство без тајна, што може да се интерпретира како: б. Доволно си зрел, **така што** можеш да сфатиш дека нема семејство без тајна, или со реченицата с. *Толку* си зрел **што** можеш да сфатиш дека нема семејство без тајна. Треба да се одбележи дека овој тип реченици се сврзува со уметничколитературниот и публицистичкиот стил. Од овие неколку примери и нивните можни трансформации може да се заклучи дека употребата на **за да** во нефинални реченици укажува на можностите за проширување на употребата на **за да** во друга семантичка сфера, како и на туѓојазичните влијанија во тој процес.

6. ЗАКЛУЧНИ БЕЛЕШКИ

Од анализата на употребата на **да** во македонските црковнословенски ракописи во споредба со хрватскоглаголските и старосрпските ракописи како важен процес се издвојува тенденцијата за дополнување на **да** во финална функција со *jako, kako, zane* и *radi*. Од современ аспект, евидентен е различниот историски развиток, односно во западно-јужнословенските јазици сврзникот **да** семантички се генерализира, додека во источно-јужнословенските јазици се случува извесно диференцирање на сврзници за изразување фактивност и сврзници за изразување експектативност.

³ Cf. примери од МИНОВА-ЃУРКОВА 1997: 351–352.

ИЗВОРИ⁴

- Воп – Болоњски псалтир, прва пол. на XIII в. (сopPs – коментар на псалтирот)
- Dbm – Добромирово евангелие, почеток на XII в.
- Dĉn – Дечански псалтир, крај на XIII в.
- Grig – Григоровичев паримејник, крај на 12-почеток на XIII в.
- Hlud – Хлудов триод, крај на XIII в.
- Karp – Карпински апостол, почеток на XIV в.
- Krat – Кратовско евангелие, средина на XIV в.
- Krn – Крнински дамаскин, XVI в.
- Krp – Карпинско евангелие, крај на XIII в.
- Les – Лесновски паренезис, 1353 год.
- Lobk – Лобковски (Хлудов) паримејник, 1294-1320 год.
- Mar – Мариинско евангелие, крај на X-почеток на XI в.
- Orb – Орбелски триод, втора половина на XIII в.
- Ohr – Охридски апостол, крај на XII в.
- Pog – Погодинов псалтир, XIII в.
- Rad – Радомирово евангелие, втора половина на XIII в.
- Rdm – Радомиров псалтир, втора половина на XIII в.
- Stan – Станиславов пролог, 1330 год.
- Tikv – Тиквешки зборник, XVI-XVII в.
- Vran – Вранешнички апостол, XIII в.
- Vtš – Вагашки минеј, 1453 год.
- Zag – Загребски триод, прва половина на XIII в.

⁴ Кратенките се според Речникот на црковнословенскиот јазик од македонска редакција, 2000–, Скопје: Институт за македонски јазик »Крсте Мисирков«. Во обработката се користени материјали од картотеката и електронски обработените текстови во Одделението за историја на македонскиот јазик во Институтот за македонски јазик »Крсте Мисирков«, Скопје.

ЛИТЕРАТУРА

- ГРИЦКАТ, И. 1975. *Сѝудије из исѝорије срѝскохрваѝског језика*. Београд: Народна библиотека СР Србије.
- ГРКОВИЋ-МЕЏОР, Ј. 2004. Развој хипотактичког *да* у старосрпском језику. *Зборник Маѝице срѝске за филологију и лингвистику* XLVII/1-2: 185–200.
- ЃУРКОВА, А. 2008. *Синѝакса на сложената реченица во македонскиот црковнословенски ракописи*. Посебни изданија кн. 49. Скопје: Институт за македонски јазик »Крсте Мисирков«.
- КОНЕСКИ, Бл. 1967. *Исѝорија на македонскиот јазик*. Скопје: Култура.
- КОНЕСКИ, Бл.; О. Јашар-Настева. 1972. *Македонски ѝексѝови 10 – 20 век*. Скопје: Универзитет »Кирил и Методиј«.
- МИНОВА-ЃУРКОВА, Л. 1997. *Сврзувачкиот средсѝва во македонскиот јазик*. Скопје: Детска радост.
- МИНОВА-ЃУРКОВА, Л. 2011. *Синѝакса на македонскиот сѝандарден јазик*. трето дополнето издание. Скопје.
- МИНЧЕВА, А. 1985. За характера на конкуренцијата между инфинитив и да-изречение в старобългарските паметници. *Litterae slavicae medii aevi: Francisco Venceslao Mareš Sexagenario Oblatae*. J. Reinhart (hrsg.). München: Verlag Otto Sagner, 211–221.
- МИРЧЕВ, К. 1978. *Исѝорическа грамаѝика на българскиот јазик*. Софија: Наука и изкуство.
- ПОПОВ, К. 1998. *Синѝаксис на българскиот книжовен јазик*. Велико Търново: Абагар.
- Речник на црковнословенскиот јазик од македонска редакција*, 2000→, Скопје: Институт за македонски јазик »Крсте Мисирков«.
- ЭССЯ. 1974-2012. *Эѝимологический словарь славянских языков*. О. Н. Трубачев, А.Ф. Журавлев (ред.). Москва: Академия наук – Институт русского языка – Наука.
- BEEKES, R. S.P. 1995. *Comparative Indo-European Linguistics. An Introduction*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing.
- BIRNBAUM, H. 1984. Notes on syntactic change: Cooccurrence vs. substitution, stability vs. permeability. *Historical Syntax*. J. Fisiak (ed.) Trends in Linguistics 23. Berlin – New York – Amsterdam: Mouton Publishers, 25–46.
- BUBENIK, V. 2001. *Morphological and Syntactic Change in Medieval Greek and South Slavic Languages*. München: LINCOM Studes in Indo-European Linguistics 14 – LINCOM Europa.
- ESJS. 1990. *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. Praha: Academia.
- GADŽIJEVA, S.; A. KOVAČEVIĆ; M. MIHALJEVIĆ; S. POŽAR; J. REINHART; M. ŠIMIĆ; J. VINCE. 2014. *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut.

- A. ЃУРКОВА, *Сврзникот ДА во македонските црковнословенски ...* SLOVO 65 (2015)
- GOLAB, Z. 1964. The Problem of Verbal Moods in Slavic Languages. *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics VIII*: 1–36.
- JOSEPH, B. 1983. *The Synchrony and Diachrony of the Balkan Infinitive*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MIHALJEVIĆ, M. 2003. Veznik »da« u hrvatskoglagoljskim tekstovima. *Slavia Meridionalis 4*: 9–34.
- MIKLOSISCH, F. 1875. *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen IV. Syntax*. Wien. (1926. Heidelberg: Carl Winters Universitäts Buchhandlung).
- MUSIĆ, A. 1900. *Rečenice s konjunkcijom »da« u hrvatskom jeziku*. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Knj. 142. Zagreb: JAZU.
- Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*. 2007. Sv. 14. ГОРШИ – ДАНЬ. Zagreb: Staroslavenski institut.
- SLOVNÍK. 1966–1997. *Slovník jazyka staroslověnského*. J. Kurz (ed.). Praha: Academia.
- VEČERKA, R. 1993. *Altkirchenslavische (altbulgarische) Syntax II. Die innere Satzstruktur*: Monumenta Linguae Slaviae XXXIV. Freiburg i. Br.: Weiher Verlag.
- VEČERKA, R. 2002. *Altkirchenslavische (altbulgarische) Syntax IV. Die Satztypen: Der zusammengesetzte Satz* in: Monumenta Linguae Slaviae XLVI. Freiburg i. Br.: Weiher Verlag.
- VONDRÁK, W. 1928. *Vergleichende slavische Grammatik*. II b. Formenlehre und Syntax. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

S a ž e t a k

VEZNIK DA U MAKEDONSKIM CRKVENOSLAVENSKIM TEKSTOVIMA U USPOREDBI S DRUGIM JUŽNOSLAVENSKIM REDAKCIJAMA CRKVENOSLAVENSKOGA JEZIKA

U radu se analizira upotreba i funkcije *da* u makedonskim crkvenoslavenskim rukopisima datiranim od 12. do 16. stoljeća. U poredbi s hrvatskoglagoljskim i starosrpskim rukopisima evidentan je paralelizam u upotrebi *da* s finalnim, kompletivnim, adjunktivnim, konsekutivnim i optativnim značenjem. U vezi s razvojem hipotaktičnoga *da* relevantna je početna pozicija *da* u zavisnoj rečenici, kao i kontaktna pozicija s upravnim predikatom. Kao važni mehanizmi u razvoju hipotaktičnoga *da* izdvajaju se reanaliza, generalizacija i sintaktična sinonimija. Zamjena infinitiva konstrukcijom *da* s prezentom u staroslavenskim i crkvenoslavenskim rukopisima predstavlja značajan proces u razvitku hipotaktičnoga *da*, a kao važan faktor izdvaja se

latinski uticaj. U suvremenom kontekstu, razlike između zapadnih i istočnih južnoslavenskih jezika mogu se uočiti u razvoju i generalizaciji *da* u sferi faktitivnosti i ekspektativnosti u srpskom, hrvatskom i slovenskom jeziku. U makedonskom i bugarskom jeziku razvila se diferencijacija kod veznika za izražavanje faktitivnosti, tj. u kompletivnim rečenicama (дека, оти, че, поs, оти), nasuprot veznicima koji se koriste u sferi ekspektativnosti i potencijalnosti odnosno u finalnim rečenicama (да, hina/ná; за да, diá ná/ yíá ná).

Ključne riječi: crkvenoslavenski, makedonska povijesna sintaksa, partikula i veznik *da*, veznik *za da*, hipotaksa.

S u m m a r y

Aleksandra Gjurkova

THE CONJUNCTION *DA* IN MACEDONIAN CHURCH SLAVONIC TEXTS IN COMPARISON WITH OTHER SOUTH SLAVONIC REDACTIONS OF THE CHURCH SLAVONIC LANGUAGE

The paper analyses the use and the functions of conjunction *da* in Macedonian Church Slavonic manuscripts dating from the 12th to the 16th century. The comparison with Croatian Glagolitic and Old Serbian manuscripts evidently shows a parallel use of the conjunction *da* in its final, completive, adjunctive, consecutive and optative meaning. For the development of the hypotactic *da*, the initial position of *da* in a subordinate clause, as well as the contact position with direct predicate, is relevant. The mechanisms essential for the development of the hypotactic *da* are: re-analysis, generalisation and syntactic synonymy. The infinitive substituted by the *da* construction with present in Old Church Slavonic and Church Slavonic manuscripts represents an important process in the development of the hypotactic *da*, and the Latin impact can be distinguished as a factor of relevance. In the modern context, the differences between Western and Eastern South Slavonic languages can be recognized in development and generalisation of *da* in the sphere of factitiveness and expectativeness in Serbian, Croatian and Slovene languages. Macedonian and Bulgarian developed a differentiation

between the conjunctions used to express factitiveness, i.e. in completive clauses (**дека**, **оти**, *че*, *pōs*, *oti*), and the conjunctions used in the sphere of expectativeness and potentiality, i.e. in final clauses (**да**, *hína/ná*; **за да**, *diá ná/ yíá ná*).

Key words: Church Slavonic, Macedonian historical syntax, particle and conjunction *da*, conjunction *za da*, hypotaxis

Izvorni znanstveni članak

Primljen: 12. srpnja 2015.

Autor: Александра Ѓуркова

Prihvaćen: 5. studenog 2015.

Институт за македонски јазик

»Крсте Мисирков«

Универзитет »Св. Кирил и Методиј«

Република Македонија, Скопје

aleksandra.gjurkova@imj.ukim.edu.mk

aleksandra.gjurkova@gmail.com